

ОРДИНСЬКИЙ ТА КРИМСЬКИЙ НАПРЯМИ У ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНІЙ СТРАТЕГІЇ ЛИТВИ (КІНЕЦЬ XIV- КІНЕЦЬ XV СТ.).

І. А. Мельничук

д. і. н., доцент кафедри суспільних наук

Доба литовської експансії на землі України та тривалого домінування на наших теренах князівських військово-політичних еліт Литви є однією з найменш вивчених сторінок вітчизняної історії. Пояснюється це не тільки невеликою кількістю достовірних джерел тієї епохи, але і деяким зміщенням уваги українських науковців на більш насичений подіями і суто українською проблематикою пізніший період, коли під егідою польських еліт постала могутня конфедерація двох держав – Річ Посполита. Проте останніми десятиліттями, із розгортанням у східноєвропейському дослідницькому середовищі дискурсу щодо суті і змісту влади, держави і державності, цікавість до середньовічного досвіду державного будівництва елітами Великого князівства Литовсько-Руського помітно зростає. У цьому контексті слід згадати ґрунтовні праці Ф. Шабульдо, Р. Петраускаса, Н. Яковенко, О. Толочко, А. Горського, В. Насевича, П. Урбанчика, Я. М. Бака та ін.

Продовжуючи таку роботу, завданням статті ми ставимо спробу дати стислий історико-політичний аналіз подій, що розгорталися на українському (південно-східному) прикордонні Литовської держави та зовнішньополітичної стратегії литовських владних еліт на Ординському та Кримському напрямках.

Експансія Литви на Волинь і Київщину, розпочата у 1320-х рр. Гедиміном, спричинила зворотні дії – похід хана Узбека на руські землі у 1323 р. [1, с. 21-23]. Удар прийняла на себе Галицько-Волинська Русь, тоді ж, за версією Ф. М. Шабульдо, можливо, загинули останні князі галицько-волинської династії Андрій і Юрій [1, с.22]. Литовським елітам, однак, вдалося спочатку нав'язати шляхом переговорів подвійний статус для Києва (протекторат Литви через вокняжіння у Києві двоюрідного брата Гедиміна Федора при збереженні позицій баскаків; про факт переговорів свідчать послы Ватикану, що саме перебували у Литовському князівстві) [2, с. 20-21, 3], а на другому етапі експансії (кінець 40 – початок 60 рр. XIVст.) і розширити свій вплив на інші українські землі. Перерва у два десятиліття спричинена була боротьбою за Галичину литовських еліт (Гедиміновичів на чолі з Дмитром-Ольгердом) з польськими (на чолі з Казимиром III), яка загострилася внаслідок деякого послаблення Литви після поразки 1348 р. від тевтонців на р. Стреве [4, с.106-107; 5, s.511]. Після фактичного зняття Ольгердом у 1362 р. монгольського ярма на землях України [6, с.43], обидві сторони – Орда і Велике князівство Литовське – деякий час притримувались політики збройного нейтралітету на литовських кордонах Степу, більше того, литовські князі приклали зусиль, щоб Орді не вистачало для агресій ні уваги, ні ресурсів.

Після смерті без нащадків чоловічої статі Казимира III у 1370 р. та вимушеного об'єднання польських і литовських правлячих еліт внаслідок Кревської унії 1385 р. намісником Русі з 1392 р. стає опонент Ягайла Віговт Великий, син убитого у боротьбі за владу Ягайлом Кейстута. Литва, поділена на дві нерівноцінних за кількістю населення, економічним та культурним потенціалом балтську і руську частини, отримує харизматичного, ініціативного та здібного князя – провідника політики руських еліт у новій державі, що був прихильником наступальної зовнішньої політики.

Великий князь Литовський (офіційний титул отримав за Віленсько-Радомською унією 1401р.), Віговт не тільки звершив кілька «попереджувальних» антимонгольських походів проти лівого крила Орди, а й надзвичайно активно втручався у громадянську війну, що

палала в улусі Джучі між різними елітними угрупованнями. І. Крип'якевич пише: «Вітовт кілька раз подавався на Орду й сильно погромив татарські кочовища. В 1397-98 р. він уладив великий поход на Крим, пройшов цілий Кримський півострів аж до Кафи... й у Криму посадив залежного від себе хана. Тоді таки над долишнім Дніпром Вітовт побудував кам'яний замок і назвав його городом св. Івана» [7, с.160]. Виступ на стороні одного з претендентів на ординський престол – хана Тохтамиша, що на той час як політичний емігрант мешкав на території литовської Білорусі у Ліді [6, с.76; с.81] коштував йому болючого покарання у вигляді розгрому 1399 р. на р. Ворсклі від хана Кутлуга та самого еміра Едигея, майбутнього переможця у міжусобних змаганнях ординських етнічних кланів. Вітовт сам був ініціатором генерального бою, зібравши значні сили та об'єднавши під своєю рукою півсотні васальних князів. Але, як відомо, на цей раз справа завершилася перемогою монголів – вочевидь, в цей період про повалення Орди одним ударом сподіватися було ще зарано. У битві загинуло біля 20 литовських і руських удільних князів, вчергове розорений Київ сплатив велику контрибуцію, а Єдигей, не бажаючи остаточного знекровлення Литви, повернув назад аж з-під Луцька [8]. Ослабленням Литви скористалися сусіди – Москва на деякий час відірвала від князівства Литовсько-Руського Смоленськ, а Польща через Віленсько-Радомську унію 1401 р. заявила на свої майбутні права на Україну. Рід Тохтамиша знайшов політичний притулок у Литві (Супрасльський літопис повідомляє про Київ [9, с.51], Я. Длугош – про південні околиці Київщини, Канев і Черкаси [10, s.337-338]), і в подальшому Вітовт двічі успішно використовував сина Тохтамиша Джелаль-ад-Діна та вірну йому татарську кінноту у своїх цілях – спочатку у Грюнвальдській битві 1410 р.(3 тис. кінноти) [11, с.327-331], а потім – всіляко сприяючи тому зайняти престол у Сараї у 1412 р. [12].

Зазначимо, що у перші десятиліття XV ст. Вітовт вдався до виснажуючої ординський політикум планомірної тактики просування до влади численних нащадків Тохтамиша, запас яких у Литві здавався невичерпним (сам хан загинув 1406 р.). Москва не залишалася осторонь ординських усобиць, також маючи фаворитів серед претендентів на владу в Орді: тут частина тохтамишевих синів також знайшла притулок, що стало однією з причин масштабної агресії Єдигея 1408 р. на московські володіння [13]. Один з них, Керім-Берді, скинув свого брата Джелаль-ад-Діна з престолу і вбив [14, с.219; с.221]. Саме від цього хана, правління якого тривало менше року, московський князь Василь І добивався (без успіху) ярлика на Новгород [15, с. 135]. Йому на зміну Вітовт провів на вершину ординської влади ще одного сина Тохтамиша Кепек-хана (був повалений Єдигеєм 1414 р.) [16], а у 1416-1417 р.р. – знову ж-таки Тохтамишевича Джаббар-Берді [15, с.136].

В цей період Вітовт виступав як послідовний супротивник могутнього Єдигея, очевидно, не забувши поразки на Ворсклі та всіляко перешкоджаючи тривалому перебуванню на ординському престолі чергових єдигеєвих ставлеників. Врешті у 1419 р. ще один син Тохтамиша і литовський протеже Кадир-Берді вбив Єдигея і загинув сам. Вітовт скористався сум'яттям у Орді, викликаним смертю настільки впливової фігури для того, щоб провести на престол Улуг-Магомеда, який остаточно утвердився при владі наприкінці 1420-х р.р. (періодично під час смут втікаючи у Литву) [17, с. 194-200]. Литовський князь паралельно робить кілька важливих для держави справ: оружно переслідує ворогів Улуг-Магомеда Борака (1422 р.) та Хайдата (1424 р.), які нападали на напівнезалежне Одоєвське князівство у верхів'ях Оки та загрожували кордонам Литви, про що сповіщає у листі магістру Ливонського ордена від 1 січня 1424 р. [18, с.688] та бере участь у передачі влади у Московії як дід і гарант прав майбутнього князя Московського восьмилітнього Василя Васильовича

(1423р.) [19, с.245-246; 20, с.91-92]. Зрозуміло, що вигідний Віговту ярлик на княжіння юному московському володарю видав лояльний до Литви Улуг-Магомед [15, с.137].

Але стосунки з Ордою для Литви не можна назвати стабільними та впорядкованими – хани на ординському престолі змінювалися настільки часто, що пролитовські кандидати не встигали сформулювати якихось сталих рішень на користь Великого князівства, які легли б в основу тривалої міждержавної політики. Врешті зіграла одна із литовських ставок – кримська. До цього литовські еліти зав'язали і, з часів хана Тохтамиша, підтримували союзницькі стосунки з цим найбільш сепаратистськи налаштованим по відношенню до центральної влади Золотої Орди ханством, до незалежності якого самі доклали руки. Перший кримський хан Хаджи-Гірей (Герай), за припущеннями, був уродженцем Литви, народившись в емігрантській сім'ї нащадків чінгизидів по лінії сина Джучі Ток-Тимура [21], що, переховуючись від кримських усобиць, отримала дозвіл на проживання у Троках (Литва). Хаджи-Гірей з'явився в Криму у 1428 р., захопив на деякий час владу, встиг добитися автономії від Сарая, викарбувати свою монету і за генуезькими джерелами, штурмував Кафу [22, с.10-11; 23; 24]. Але Золотоординський хан Саїд-Ахмет у 1433 р. скинув Хаджи-Гірея з престолу, і той знайшов політичний притулок знову-ж таки в Литві, оселившись з сім'єю в білоруській Ліді у якості васала литовського князя Сігзмунда Кейстуовича. 1443 р., за Хронікою М. Стрийковського, на прохання посольства від впливових кримських родів Ширин та Бирин до великого князя Литовського Казимира (1440-1492) він знову вирушає на боротьбу за кримський престол, на цей раз – за безпосередньої помічі литовських військ на чолі з маршалком Радзивілом. Перед цим у Вільно Казимир проголосив його кримським ханом, незалежним від Орди [25]. Відзначимо, що зимою 1444/45 рр. Литва прибрала зі шляху спільного ворога – Саїд-Ахмета, який почав хазяйнувати на лісостепових кордонах князівства, розгромивши його на Поділлі та в Києві та ув'язнивши у Ковно (Каунасі) [26, с.184, 201; 27, с.201]. З 1449 р. за сприяння Литви Хаджи-Гірей остаточно утвердився на престолі. При цьому орда Саїд-Ахмета відійшла йому, натомість хан «пожалував» Київському князю Семену Олельковичу (1454-1470) землі т.зв. «Семенових людей» у Південній Русі та на Поділлі [28, с.57-73]. Український дослідник Ф. Шабульдо впевнено довів, що ці землі (приблизно 82,5 тис. кв. км, 9 сторожових городів) були останнім великим територіальним надбанням Литви і згодом слугували першим з приводів для територіальних претензій (і агресій) Менглі-Гірея та кримських еліт [28, с.62;73], націлених на повернення усіх втрачених за століття до того володінь Золотої Орди.

Таким чином, засновником першої правлячої династії Кримського ханства, яке взяло під свій контроль Північне Причорномор'я та Тамань разом з ногайськими степовими ордами, стала людина, яка своєму успіхові, окрім сприятливої внутрішньополітичної ситуації в Криму, безсумнівних власних лідерських якостей та походженню, багато в чому завдячувала допомозі Литви. І хоча усобиці в Криму не припинялися, а у 1476 р. хан Золотої Орди Ахмат з великим військом захопив півострів, на два роки відновивши його васалітет, цей улус для ослабленої монгольської імперії було вже не повернути: у справу втрутилася Османська імперія, посадивши 1478 р. ханом і своїм васалом сина Хаджі-Гірея Менглі [29, с.5-10].

Змагання за владу в Криму та його незалежність від Орди подовжили ще на півстоліття хиткий мир у Степу – Хаджи-Гірей своїми сепаратистськими діями успішно відволікав увагу ординської ставки від литовських кордонів. Але епоха тривалих війн між християнським та ісламським світами, що тягнулася з VII ст., отримала новий імпульс: на політичній карті континенту з'явилася нова потужна і агресивна сила – Туреччина, і втягування у орбіту цих

військових змагань земель України було лише питанням найближчого часу. Це підтвердила політика Москви, Османської імперії та Криму уже за Менглі-Гірея, який, не дочекавшись допомоги своїм амбіціям по поваленню Золотої Орди з боку зайнятої громадянською війною Литви (яка до цього доклала стількох зусиль для нормалізації та укладення союзницьких відносин з Сараєм), знайшов іншого тимчасового союзника у особі Івана III, кардинально змінив пріоритети та з набігу 1482 р. розпочав трьохсотлітню епоху збройного протистояння зі слов'янським світом.

Візантійсько-арабські війни VII – IX ст., хрестові походи XI – XIII ст. та монгольське завоювання значної частини Євразії у XIII – на початку XV ст., здавалося б, повинні були виснажити сили обох світів, які, до того ж, з XII -XIII ст. поринули у хаос усобиць та політичного дроблення. Але черговий оберт розвитку цивілізації – зворотна консолідація у XIV – XV ст. низки азійських та європейських держав і поява в зв'язку з цим нових гравців з відносно стабільною політичною системою, сформованими та цілеспрямованими політичною та релігійною елітами, значним військовим та економічним потенціалом, імперськими амбіціями – Порти разом з васальним Кримом, Москви, Польщі, Литви, – розвернули вектор змагань за європейське домінування у напрямі українських територій.

Один з провідних політологів світу Семюель Хантінгтон вважав конфлікт західної та ісламської цивілізацій неминучим та об'єктивним процесом. У своїй відомій програмній статті «Зіткнення цивілізацій?» (1993 р.) він писав: «...Вже тринадцять віків тягнеться конфлікт вздовж лінії розлому між західною та ісламською цивілізаціями...» [30, с. 38]. Перед цим С. Хантінгтон, посилаючись на У. Уоллеса, проводить таку лінію, що історично склалася до 1500 р.: «...Вона пролягає вздовж нинішніх кордонів між Росією і Фінляндією, між прибалтійськими країнами і Росією, розсікає Білорусь та Україну, повертає західніше, відділяючи Трансільванію від іншої частини Румунії... На Балканах ця лінія, звичайно ж, співпадає з історичним кордоном між Габсбургською та Османською імперіями. Північніше і західніше цієї лінії проживають протестанти і католики. У них – спільний досвід європейської історії: феодалізм, Ренесанс, Реформація, Просвітництво, Велика французька революція, промислова революція. Їх економічне становище, як правило, значно краще, ніж у людей, що живуть на сході. Історично вони відносилися до Османської або царської імперії, і до них доносився лише відгомін історичних подій, що визначив долю Заходу... це лінія не тільки культурних відмінностей, але часом і кривавих конфліктів» [30, с. 37-38]. (Пер.авт.).

Таким чином, С. Хантінгтон визначив дві антагоністичні цивілізації у Європі: західну та ісламсько-православну, східну. Згадуючи нашу історію епохи Пізнього Середньовіччя та Ренесансу, ми насправді бачимо не одну, а кілька ліній протистоянь: Османська імперія разом з Кримом – Захід; Османська імперія разом з Кримом – православний світ; православний світ – Захід. Причому, всередині західної, православної та східної цивілізацій спостерігалися свої локальні протистояння між спорідненими або політично близькими етносами, за участю тих самих гравців, переважно, за військово-політичну зверхність у регіоні, сфери впливу та ресурсну базу. Саму цивілізацію автор позначає як «культурну спільноту найвищого рангу, як найбільш широкий рівень культурної спільності людей» [30, с. 35]. Можна не в усьому погоджуватися з широкими мазками, котрими С. Хантінгтон малює історичну та майбутню картину світу, але одне спостереження директора Інституту стратегічних досліджень при Гарвардському університеті нам здається слушним: західний індивідуалізм дуже важко знаходить спільні точки зі східним колективізмом. І, не зважаючи на історичне домінування Заходу у багатьох сферах суспільного життя, у військовому аспекті колективістська стратегія часто перемагає: згадаємо війни, що вів православний світ – від

візантійських походів києворуських князів, перемог на Західному напрямку Галицько-Волинської держави, Визвольної війни Б.Хмельницького – через низку війн Росії – до Другої Світової. На колективістських засадах була побудована Січ; вона вступила у неминуче ідеологічне, культурне, релігійне та економічне зіпнення з Річчю Посполитою, заснованою на західних індивідуалістських взірцях особистої незалежності кожного шляхтича – і модель козацької республіки на певному історичному проміжку виявилася міцнішою. Козацька держава зіграла провідну роль і у стримуванні турецько-татарської агресії, після того, як події XVI–XVII ст. виявили слабкість (у довгостроковому вимірі) стратегії литовських еліт, а згодом і Ягелонів, у налагодженні стабільних союзницьких відносин з Кримом та Сходом в цілому.

Підсумовуючи сказане вище, можна зробити деякі висновки:

- Зовнішня політика литовських владних еліт у стосунках з Ордою була активною, наступальною по суті і, не зважаючи на низку військових невдач та нестабільну внутрішню ситуацію у Сараї, її в цілому можна назвати успішною. У підсумку Литва значно збільшила територію за рахунок українських володінь Орди, суттєво впливала на формування верхівки ординських еліт і на момент появи на політичному полі Криму та Москви як самостійних гравців таки домоглася від «татар Заволзьких» відносно стабільних союзницьких відносин.

- Кримський напрям у зовнішній політиці Литви від початку був оцінений військово-політичними елітами як перспективний. Доклавши чимало зусиль для розгортання у Криму сепаратистських настроїв щодо Орди, а згодом безпосередньо долучившись до здобуття Кримським ханством незалежності, Литві не вдалося закріпити успіх і перетворити Крим на надійного партнера. Сталося це через зовнішні причини (поява за спиною у кримського хана Туреччини, розгортання Москвою власної імперської програми та пов'язаних з нею низки московсько-литовських війн, формування кримськими елітами амбіційної стратегії по поверненню завоювань Орди); і причини внутрішні (політична криза у Литві наприкінці XV ст., пов'язана зі смертю Віговта та громадянською війною).

- Успіхи та невдачі південно-східної стратегії литовських еліт були нерозривно пов'язані з українською князівсько- боярською елітою та ополченням, на які литовська влада спиралася у її реалізації. Більшість подій розгорталися в межах України та на її кордонах, за активної участі українського населення.

Список використаних джерел

1. Шабульдо Ф. М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. / Отв. ред. Ф. П. Шевченко; Рец. И. Б. Греков, А. И. Гуржий, А. Н. Катренко. – К., Издательство «Наукова думка», 1987. – 185с.
2. Батура Р. Борьба Литовского великого княжества против Золотой Орды. / Batura R. Lietuva tautu kovoje prieš Aukso Orda. - Vilnius, 1975. – 268 p.
3. Послания Гедимина. – № 14. – С.136; Vetera Monumenta Poloniae et Lithuaniae / Ed A. Theiner - Romae, 1860. – Т.1. – S.215; № 338. –S.216.
4. Чешихин-Ветринский Е. В. Сборник материалов и статей по истории Прибалтийского края. / Ливонская хроника Германа Вартберга – Том II.– Рига, 1879. – С.106-107.
5. Wigand von Marburg. Cronica nova Prutenica // SRP. – Т.2. – S.511.
6. Хроніка Литовська і Жмойтська. // ПСРЛ. – Т. XXXII. – 1975. – С. 43, Ч.IV. – С.76; С.81
7. Крип'якевич І. Запорозьке військо./ Історія українського війська. // Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З. та ін. – Львів: Світ, 1992. – 712 с.
8. ПСРЛ.– Т.4. – С. 104, 142; Т.5. – С.251; Т.8. – С.73
9. Супрасльская летопись. – С.51

10. Długosz J. Op. cit. – T.5, ks.9. – S.337-338.
11. Дельбрюк Г. История военного искусства в рамках политической истории. — Т. 3. Средневековье. — СПб., 1996. – 448 с.
12. ПСРЛ. Т. 4, ч. 1, вып. 2. – С. 412; Т. 18.– С. 161
13. ПСРЛ. Т. 15, вып. 1. Стб. 179-184; Т. 18. С. 155-159; Т. 15. Стб. 482-484;
14. ПСРЛ. – Т. 11. – С. 219,221
15. Горский А. Д. Москва и Орда. – М. : Наука, 2003. – 214 с.
16. Шильтбергер И. Путешествие по Европе, Азии и Африке с 1394 по 1427 г. // Записки Новороссийского ун-та. Одесса, 1867. – Т. 1. – С. 37; Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. – М.; Л., 1941. – Т. 2. – С. 146; Федоров-Давыдов Г. А. Клады джучидских монет // Нумизматика и эпиграфика. –М., 1960. – Вып. 1. – С. 176
17. Сафаргалиев М. Г. Распад Золотой Орды. — Саранск: Мордов. кн. изд-во, 1960. – 279 с. – С. 194-200
18. *Monuments medii aevi historica res gestas Poloniae illustrantia*. Krakow, 1882. Т. 6: *Codex epistolaris Vitoldi*. P.688
19. ПСРЛ. – Т. 25. – С. 245-246.
20. Черепнин Л. В. Русские феодальные архивы XIV-XV вв. –Ч. 1. – С. 91-92.
21. Див. докладніше: Рашид ад-Дин. Сборник летописей. – Том I. Книга первая./ Пер. с персидского Л. А. Хетагурова. Редакция и примечания А. А. Семенова. Отв. редактор С. П. Толстов./ Введение. – М.-Л.: Издательство Академии наук СССР, 1952.– 221с.; Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Извлечения из персидских сочинений, собранные В. Г. Тизенгаузенем и обработанные А. Я. Ромасковичем и С. Л. Волиным. – М.- Л.: Изд-во АН СССР, 1941. – С.59-60; Босворт К. Э. Мусульманские династии. Справочник по хронологии и генеалогии. Перев. с англ. П. А. Грязневича. – М.: Наука, 1971. – С. 209-212.
22. Гайворонский А. Созвездие Гераев. Краткие биографии крымских ханов. – Симферополь: Доля, 2003 – 107 с.
23. *Qırım tarihi*. E. Çubarovnñ muarirliginen. Aqmescit. Tezis. 2009 / История Крыма. Под ред. Э. Чубарова. Симферополь: Тезис, 2009 – 224с.
24. Дюличев В. П. Рассказы по истории Крыма – Симферополь: ИД "Квадранал", 2005. – 320 с.
25. *Kronika polska, litewska, zmodzka i wszystkiej Rusi Macieja Strykowskiego*. – Krolewicz, 1582. – Т. I. – 440 s. , Т. II. – 572 s.
26. *Jana Długosza Dziejów Polskich ksiąg dwanaście* (Kraków, 1868):V, 184, 201
27. Koneczny F., “Geneza uroszczeń Iwana III do Rusi Litewskiej”, *Ateneum Wileńskie* (Wilno, 1925-26). R.III, 201, not.2
28. Шабульдо Ф. Семёновы люди: их территория и роль в политических отношениях между Крымом и Литвой на исходе XV века. / Ф. Шабульдо // *Ruthenica IX*. – 2010. – С. 57-73
29. Мельничук І. А. Степ, або Дике Поле як епіцентр економіко-політичних змагань великих держав часів пізнього Середньовіччя (огляд геополітичної ситуації навколо українських земель у XV-XVI ст.). // *Гілея. Науковий вісник*. Вип.69. – К. : Вид. УАН ТОВ «НВП ВІР», 2013. – С. 5 –10
30. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций? // *Полис*. – 1994. – № 1. – С.33-48.